

Endülüs Mantığının Karakteristiğini Belirlemeye Yönelik Bir Girişim

An Attempt to Determine the Characteristics of Andalusian Logic

Muhammet Nasih Ece

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü, Mantık Ana Bilim
Dalı, Van, Türkiye,
mnasihece@yyu.edu.tr
<https://ror.org/041jyzp61>

Geliş Tarihi/Received: 01.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 03.11.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
15.12.2025

Öz: Endülüs mantığı ifadesinden, Endülüs tarihinin 10-13. Yüzyıllarında varlık gösteren mantık çalışmaları kastedilmektedir. Bu sürede mantık bilimine yazınsal katkıda bulunan yedi isimden bahsedilebilir. Bunlar; İbn Hazm, Ebu's-Salt, İbn Bâcce, İbn Rüşd, İbn Meymûn, İbn Tumlûs ve İbn Seb'in'dir. Bu çalışma, adı geçen isimlerin doğrudan metinlerine dayanarak "daraltılmış organon" kapsayıcılığında Endülüs mantığının karakteristiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu, Endülüs mantığının tarihsel arka planı, mantığın kritik problemleri ve her bir mantıkçının ayırıcı özellikleri olmak üzere üç temel konu ekseninde şekillenmektedir. Endülüs mantığının arka planı, Aristoteles ve Fârâbî'nin mantık metinleridir. Bu istisnasız Endülüs mantığında en çarpıcı ortak özelliktir. Endülüs mantığının karakteristiğini ortaya çıkarmanın ikinci yolu, mantığın kritik konularında mantıkçıların yaklaşımlarını saptamaya dönük olmuştur. Bu problemler; mantığın bölümleri, kategorilerin mantıkla ilişkisi, önermelerin karşı-olum türleri, önermenin döndürmesi, modalite sınıfları ve kıyasın dördüncü şekli hakkında olmuştur. Bu problemlerin genelinde ortak bir Endülüs mantık yaklaşımı benimsenmiştir. Aristoteles ve Fârâbî temelleri ile adı geçen problemlere bağlı olarak Endülüs mantığının genel resmi ortaya çıkmaktadır. Ancak her bir mantıkçının ayırıcı ve belirgin özelliklerinin de saptanmış olması, Endülüs mantığının karakterini ortaya çıkarmak adına önem arz etmektedir. Bu çerçevede katkıda bulunan tüm mantıkçıların özel yönleri de ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle bu makale, Endülüs mantığının hem genel manzarasını hem tüm mantıkçıların özel yönlerini görme imkânını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Endülüs, Daraltılmış Organon, Aristoteles, Fârâbî.

Abstract: The Andalusian logic refers to the logical studies that existed between the 10th and 13th centuries of Andalusian history. During this period, seven names are mentioned who have contributed to the science of logic. These are; Ibn Hazm, Abū al-Şalt, Ibn Bajja, Ibn Rushd, Maimonides, Ibn Tumlûs and Ibn Sab'in. This study aims to reveal the characteristics of Andalusian logic with in the scope of the "narrowed organon" based on the texts of the aforementioned names. It is shaped around three main topics: the background of Andalusian logic, the critical problems of logic, and the distinctive characteristics of each logician. The background of Andalusian logic lies in the texts of Aristotle and al-Fârâbî. This is the common feature of Andalusian logic. The second way to reveal the characteristics of Andalusian logic was to determine the approaches of logicians to the logic. These problems were about the parts of logic, the relation categories to logic, the types of contrapositives of propositions, the rotation of propositions, the classes of modality and the fourth form of syllogism. A common Andalusian approach to logic was adopted in the resolution of these problems. The general picture of Andalusian logic emerges based on the foundations of Aristotle and al-Fârâbî as well as the aforementioned problems. However, distinct characteristics of each logician are important in order to reveal the character of Andalusian logic. In this context, the unique characteristics of all logicians have been highlighted. Thus, this article attempts to provide an opportunity to see both the general view of Andalusian logic and the special aspects of all logicians.

Keywords: Logic, Andalusia, Narrowed Organon, Aristotle, al-Fârâbî.

Giriş

Endülüs'te mantık çalışmaları, Endülüslü ilk mantıkçı kabul edilen Muhammed b. Abdûn (930-995)'un Bağdat'a giderek, orada öğrendiği mantığı Endülüs'e taşımasıyla başlamış ve İbn Seb'in (1217-1270) ile son bulmuştur.¹ Kaynaklar, söz konusu yüzyıllarda varlık gösteren on beş mantıkçı isimden bahsetmektedir.² Bunlardan önemli bir kısmının çeşitli nedenlerle, üzerinde konuşulabilecek şekilde mantığa ilişkin çalışmaları söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla mantık bilimi hakkındaki görüşlerini saptama ve buna bağlı olarak genel paradigma içinde durumlarını değerlendirme imkanına sahip değiliz. İbn Hazm (994-1064), Ebu's-Salt (1068-1134), İbn Bâcce (1090-1138), İbn Rüşd (1126-1198), Musa b. Meymûn (1135-1204), İbn Tumlûs (1160-1223) ve İbn Seb'in (1217-1270) gibi isimler ise gerek daraltılmış gerek genişletilmiş organon kapsayıcılığında eserler kaleme almışlardır.³ Buna göre mantık yazıcılığı, ortalama 1050-1250 yılları arasına sıkışmıştır. Dolayısıyla Endülüs mantığına yönelik yapılacak araştırmalar, burada görüldüğü gibi, söz konusu dönemler ve bu dönemde yaşamış isimlere bağlı şekillenmek zorundadır.

Çalışmamız, adı geçen mantıkçıların eserlerini esas alarak bir Endülüs mantık karakteristiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaç, zaman ve mekân kapsayıcılığıyla kişi ve konu sınırlılığı gözetilerek gerçekleştirilecektir. Zaman, mekân ve kişi sınırlaması niceliksel karakterler arz ettiği için sınırları belirlemek nispetten daha objektif bir tutumla mümkün olabilmektedir. Ancak böylesi bir çalışmanın en önemli noktası, tematik bir niteliksel belirlenimdir. Tematik sınırlama, mantık kitaplarının daraltılmış organon bölümlerine bağlı olacaktır. Bunlar; kategorileri içeren kavram, önerme, kıyas ve burhândır. Bu tercihimizin nedeni, daraltılmış organon kapsayıcılığının mantık biliminin formel yönünü daha fazla temsil ettiği ve geri kalan bölümlerinin de yöntemini buradan aldığı şeklindeki düşüncedir.⁴

Klasik mantığın süreç içerisinde kritik problemleri olmuştur. Bunlar, mantıkçının bakış açısını ve tarihsel konumunu belirlemek adına önemlidir. Bu çalışma, mantığın Endülüs'te tarihsel gelişimini ve filozof eksenli bir betimlemesinden ziyade, mantıkçının bakış açısını ve konumunu belirleyecek tarzda problem odaklı bir yorumlama ve değerlendirme çözümlemesidir. Bunu üç temel başlıkla ortaya koymaya çalışacağız. Birincisi, Endülüs mantığının Aristoteles ve Fârâbî kökenleri hakkındadır. Bu, Endülüs mantığının tarihsel arka planını ve problemlere bakış açısını şekillendirmek bakımından önemlidir. İkincisi, mantığın kritik problemlerine yönelik Endülüs mantıkçılarının genel tutumları hakkındadır. Bu, mantık biliminin kitapları ve bundan dolayı mantığın kapsamı, kategorilerin mantık bilimiyle ilişkisi, önermelerin karşı-olum durumunun tasnif sistemi, modalitenin neliği ve sınıfları, önermelerin döndürme tarzı, kıyasların şekil sayısı ve dördüncü şekil gibi problemler üzerinden Endülüs mantığının genel karakterini ortaya çıkarmak yönünden önemlidir. Üçüncüsü ise adı geçen mantıkçıların Endülüs mantığında ve genel mantık içinde onları özelleştiren noktaların tespiti hakkındadır. Bu da özel niteliklerle mantıkçıları tanıma imkânını sunması bakımından önemlidir. Böylelikle, Endülüs mantığının hem arka planı olarak tarihsel bağlamı hem kritik konularda Endülüs mantıkçılarının genel tutumları hem de her bir Endülüs mantıkçısının özel nitelikleri tespit ederek ortaya çıkarılmış olacaktır.

1 Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2014), 176-190; Muhammed Abid el-Câbirî, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, çev. A. Said Aykut (İstanbul: Kitabevi, 2003), 187; Ahmet Kayacık, *Endülüs'te Mantık* (Kayseri, Tez-Mer ofset, 2012), 24-25.

2 Bu isimler için bk. Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 108-109.

3 *Organon* külliyatı; *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler* adlı altı kitaptan oluşmaktadır. *Genişletilmiş organon* bunlara *Retorik* ile *Poetikin* eklenmesidir. *Daraltılmış organon* ise bunlardan *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler*'in çıkarılmasıdır. Son zamanlarda kimi yaklaşımlar, genişletilmiş organon formunun son eklentilerini informel mantığın konusu olarak düşünmektedirler. Bu yaklaşımlarla söz konusu ayırım daha fazla keskinleşmiş ve esas mantıksal olanın daraltılmış formel kısımlar olduğu fikri yaygınlaşmıştır. Bu açıdan Aristoteles mantığının genişletilmiş, yani informel boyutunu görmek için bk. Louis F. Groarke, "Is Aristotle the Forefather of Informal Logic?", *Dialogue: Canadian Philosophical Review / Revue canadienne de philosophie* 61/1 (April 2022), 140, 141.

4 Bu konuda Fârâbî'nin görüşleri aydınlatıcıdır. Ona göre mantık için üstünlük açısından en önde gelen *Burhândır*. *Burhândan* önce gelen *Kategoriler*, *Önermeler* ve *Kıyas* ona hazırlık konumundadır; ondan sonra gelen *Topik*, *Sofistik*, *Retorik* ve *Poetik* ise ya *Burhâna* destek ya da sakındırmak açısındanadır. Bk. Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", *Mantığa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 122-124.

Endülüslü filozofların felsefelerini betimleyecek tarzda birçok çalışmadan bahsetmek mümkündür. Bunlardan; G. Martinez-Gros'un "İbn Hazm and Andalusian Philosophy", F. Sanagustin'in "İbn Rushd, Philosopher and Doctor", Abbas Ahsan'ın "Transcending Ibn Rushd's Methods of Reasoning" gibi makaleleri örnek verilebilir.⁵ Bunlar, Endülüslü filozofların epistemolojik ve ontolojik görüşlerini konu edinmeye dönük çalışmalardır. Endülüslü mantıkçılarla ilgili H. Altunya'nın "İbn Hazm'a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesinde Mantığın Rolü", Ahmet Evmeş'in "İbn Tumlûs'un Kategori Anlayışı ve Fârâbî Etkileri" ve M. F. Birgül'ün "İbn Rüşd'de Burhân" gibi doğrudan mantıkla ilgili kaleme alınan birçok çalışmadan bahsedilebilir.⁶ Başlıklarından da anlaşılacağı üzere bu türden çalışmalar, Endülüs mantığının bütünsel anlamını betimlemekten ve değerlendirmeye tabi tutmaktan ziyade birey ve konu eksenli çalışmalardır. Dolayısıyla bunlar, Endülüs mantığı karakteristiğine yönelik tasarlanmamıştır. Endülüs mantığını ve mantıkçıların kuşatıcı ve kapsayıcı tarza ele alan bu çalışmamızla örtüşen eserler mevcuttur. Bunlara Ahmet Kayacık'ın "Endülüs'te Mantık" ve Nicholas Rescher'in "İslam Mantık Tarihi" adlı eserleri örnek gösterilebilir. Ancak bu eserler, mantıkçılar hakkında genel bilgileri, onların eserleri ve onlar hakkında yazılan eserlere yönelik bilgileri ihtiva etmekte olup karakteristiğini ortaya çıkaracak derinlikte mantıksal problemlere odaklanmamaktadır. Dolayısıyla bugüne kadar Endülüs mantığı hakkında genel çıkarımlarda bulunup buna bağlı olarak onun karakteristiğini ortaya çıkaran herhangi bir çalışma söz konusu olmamıştır. Bu nedenle bu çalışmamız, Endülüs mantığının genel karakteristiğini ortaya çıkarma ve bunu değerlendirme konusunda bir ihtiyacı karşılamaya çalışmaktadır.

1. Endülüs Mantığının Aristoteles ve Fârâbî Temelleri

Endülüs mantığı, Aristoteles ve Fârâbî'yi merkeze alan, doğrudan onların mantık metinlerini esas alan ve onlardan kopmayan bir yapı arz etmektedir. Böylesi bir tespitin anlamı, Endülüs mantığının hangi paradigma üzerinden yükseldiğini görmek açısından önemlidir. Mantıkçının paradigmasının bilinmesi, onun genel özelliklerinin bilinmesinde yol gösterici olacaktır. Bilindiği üzere Doğu İslam dünyasında İbn Sînâ sonrası mantık çalışmaları, neredeyse Aristoteles ve Fârâbî'yi anmayacak kadar unutmıştır. Oysa Endülüs mantığı, hem İslam dünyasındaki mantığın kökeni olarak ikinci öğretmen olan Fârâbî'yle hem de mantığın esas kaynağı olarak birinci öğretmen olan Aristoteles'le bağıni hep canlı tutmuştur. Endülüs mantığında Aristotelesçilik ve Fârâbîcilik hem literal hem de tematik olarak birçok noktada sürdürülmüştür. Bu bağlantıyı, yukarıda adı geçen Endülüs mantıkçıları üzerinden kronolojik olarak göstermeye çalışabiliriz.

Yazınsal anlamda Endülüs'ün ilk mantıkçısı sayılan İbn Hazm, Doğu İslam dünyasında Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki güçlü isme rağmen, doğrudan Aristoteles metinlerine yönelerek buradan bir mantık inşa etmeye çalışmıştır. Aristoteles mantığını felsefî ve bilimsel bir duruşun ötesinde bir tutkuyla benimseyen İbn Hazm'ın mantığın tüm faydasına ve mantık olmadan oluşabilecek tüm zararlara dönük ifadeleri, tamamen Aristoteles mantığına gönderme yapmaktadır. Onun zihnindeki mantık, Aristoteles'le özdeşleşmiş bir mantık olduğu çok açıktır.⁷ İbn Hazm, Aristoteles'in mantık eserlerini okumayan ve bununla muhakeme yetilerini geliştirmeyen insanların zihinsel seviyelerini insandan çok hayvana yakın görece derecede Aristoteles mantığını önemsemiş ve benimsemiştir. Bu iddiasını dinî bilimlerin alanına da taşıyan İbn Hazm'a göre dinî bilimlerle ilgilenen kesim, mantık bilimi olmaksızın temel kaynak olan Kur'ânı ve Peygamberin hadislerini anlaması mümkün değildir ve bu kişiler, mantık bilgisine sahip olmadan fetva verme salahiyetine de sahip olamazlar.⁸

Aristoteles'in kitaplarını aşılıp görmeyen İbn Hazm, *el-Faṣl* adlı meşhur eserinde bu kitapların dinî noktadaki konumunu; "bu kitaplar, Allah'ın birliğine ve kudretine işaret eden güvenilir ve faydalı

5 Bk. Gabriel Martinez-Gros, "İbn Hazm and Andalusian Philosophy", *Europe: Revue Littéraire Mensuelle* 1133 (Sep-Oct 2023); Floreal Sanagustin, "İbn Rushd, Philosopher and Doctor", *Europe: Revue Littéraire Mensuelle* 1133 (Sep-Oct 2023); Abbas Ahsan, "Transcending Ibn Rushd's Methods of Reasoning", *Asian Philosophy* 35/3 (July 2025).

6 Hülya Altunya, "İbn Hazm'a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesinde Mantığın Rolü", *Milel ve Nihal Dergisi* 6/3 (Aralık 2009); Ahmet Evmeş, "İbn Tumlûs'un Kategori Anlayışı ve Fârâbî Etkileri", *Mütefekkir* 12/23 (Haziran 2025); Mehmet Fatih Birgül, *İbn Rüşd'de Burhân* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013).

7 İbn Hazm, *et-Taḥrîb li-ḥaddi'l-mantık ve'l-medḥal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsileti'l-fıkhıyye*, çev. İbrahim Çapak - Yusuf Arıkenar (İstanbul: TYEKB, 2018), 38-50.

8 İbn Hazm, *et-Taḥrîb*, 38, 52.

kitaplardır. Şeriat hükümlerinin sınırlarını belirlemede bunların büyük faydaları vardır” sözleriyle dile getirmektedir.⁹ Benzer şekilde onun mantık bilimine yönelik “eğer bir kimsenin imkânı var ise zorluklara tahammül ederek bunu işlek yerlerde haykırması, insanların olduğu yerlerde ona davet etmesi, mantığın talebelerine maddi yardımda bulunması gerekir, aksi takdirde bu bilim yok olup gidecektir” şeklindeki ifadeleri Aristoteles mantığına yöneliktir.¹⁰ Bu ifadeler, İbn Hazm’ın Aristoteles mantığına ne kadar güvendiğini ve onu hayatî bulduğunu açıkça göstermektedir. Bundan dolayı, İbn Hazm, *et-Taḳrīb* adlı mantık eserini, Aristoteles mantığını yaşadığı çevrede yaygınlaştırmak için kaleme almıştır.

Ebu’s-Salt’ın *Taḳvîmü’z-zihni fi’l-mantîḳ* adlı tek mantık eseri, daraltılmış bir organon kapsayıcılığında Endülüs’te mantık yazıcılığının ilk örneği sayılmaktadır. Bu eser, Aristoteles ve Fârâbî okumalarıyla şekillenmiş bir eserdir. Kavram ve tanıma ilişkin bilgiler, Fârâbî’nin metinlerinde; kategoriler, önermeler ve kıyas ise Aristoteles metinlerinde köklerini bulmaktadır.¹¹ Aristoteles mantığının bilimleri inşa etmede burhânî olduğunu ileri sürerek, bu nedenle tercih edilmesi gerektiğini ileri süren Ebu’s-Salt, metninde literal olarak da sadece iki öğretmenin ismini zikretmektedir.¹² Bununla birlikte önermenin döndürmesi ve modalite tasnifi gibi bazı konularda Aristoteles ve Fârâbî’den kısmen farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Onun özellikle önermenin döndürmesinde yeni bir sınıflama türünü önermesi dikkat çekicidir. Ona göre, önermeler kendine döndürülen, kendine döndürülemeyen ve hiç döndürülemeyen şeklinde ayrılır. Tümel olumsuz ve tikel olumlu kendine döndürülenler, tümel olumlu kendine döndürülemeyen ve tikel olumsuz ise döndürülemeyen sınıfına dâhil olmaktadır.¹³

Endülüs mantığının sistematik ve kapsayıcılık noktasında ilk mantıkçısı sayılan İbn Bâcce’nin mantığı, Aristoteles temelli Fârâbîci bir karakter arz etmektedir. Bunun formel en iyi göstergesi onun mantığa dair bütün metinlerini Fârâbî’nin bazı metinleriyle bağlantılı, teknik ifadesiyle *ta’lik* tarzında yazmış olmasıdır.¹⁴ Metinlerinde kimi konularda Aristoteles ismine atıfları söz konusudur, ancak bunlar daha çok meselenin birinci öğretmenden teyidini sağlamak ve Aristoteles’in kendi mantık öğretisinin kökeninde olduğunu göstermek açısından ve İbn Bâcce nazarında mantık biliminde Aristoteles ve Fârâbî tartışmasız isimlerdir. Ancak İbn Rüşt’de olduğu gibi *ta’lik* için neden ilk öğretmenin metninin tercih edilmediği sorulabilir. Bu tercihi konusunda onun açık bir ifadesi söz konusu değildir. Ancak Fârâbî’nin metninin hem zamansal yakınlık hem kültürel bazı değişimler ve hem de hacim olarak daha işlevsel olduğu düşünülerek tercihte bulunulması yüksek bir ihtimaldir.

İçeriksel olarak bakıldığında İbn Bâcce’nin mantığı, Fârâbî mantığının kimi yerlerde derinleştirme kimi yerlerde genişletme tarzında bir devamı veya tamamlayıcısı konumundadır. Söz konusu derinleştirme ve genişletme bir farklılık olarak algılanabilir, ancak bu, karşıtlık oluşturmamayan bir farklılıktır. Bu anlamda onun Fârâbî’nin görüşleriyle çatışma arz eden bir düşüncesi söz konusu değildir. Bu nedenle İbn Bâcce’nin mantığı, bir Fârâbî mantığı olduğu kadar bu doğrultuda Doğuda unutulmuş bir mantığın canlandırılması anlamına da önemlidir. İbn Bâcce’den önce Endülüs’te İbn Hazm’ın dinsel açıdan farklı bir konumu vardı, Ebu’s-Salt’ın ise çalışması dar bir kapsam arz etmekteydi. Bu açıdan İbn Bâcce’nin mantık çalışmaları, Fârâbî mantığının yeniden canlanması ve daha sonraki Endülüs mantığında dikkate alınmasına neden olmuştur.¹⁵

Endülüs mantığının zirvesi sayılan İbn Rüşt’ün Aristotelesçiliği tartışmasızdır. Onun mantık çalışmaları ve çabaları, Aristoteles mantığının yaklaşık 15 yüzyıl sonra Arapçada yeniden yazılmasına

9 İbn Hazm, *el-Faṣl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihâl I*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: TYEKBY, 2017), 1042-1044. Ayrıca bk. Müfit Selim Saruhan, “Zahirîliğin Öncüsü İbn Hazm’da Felsefî Meseleler”, *Dini Araştırmalar* 9/25 (Haziran 2006).

10 İbn Hazm, *et-Taḳrīb*, 48, 50.

11 Ebu’s-Salt, *Taḳvîmü’z-zihni fi’l-mantîḳ*, *Abussalt: Rectificacion de la mente; tradato de logica*, nşr. Angel Gonzales Palencia (Kahire, 1915), 52.

12 Ebu’s-Salt, *Taḳvîmü’z-zihni fi’l-mantîḳ*, 52.

13 Ebu’s-Salt, *Taḳvîmü’z-zihni fi’l-mantîḳ*, 20.

14 İbn Bâcce’nin Fârâbî bağlantılı mantık eserlerini sayacak olursak; *el-İrtiyâz ‘alâ kitâbi’l-maḳûlât*, *Ğarazu Ebî Naşr fi’l-İsâgûcî*, *Te’âlik ‘alâ fuṣûli’l-ḥamse li’l-Fârâbî*, *Te’âlik ‘alâ kitâbi’l-İsâgûcî li’l-Fârâbî*, *Te’âlik ‘alâ kitâbi’l-maḳûlât li’l-Fârâbî*, *Te’âlik ‘alâ Kitâbi Bâri Ermeniyâs eyu’l-İbâre li’l-Fârâbî*, *Te’âlik ‘alâ kitâbi’l-kıyâs ve’t-taḥlîl li’l-Fârâbî*’dir. Bunlar, Macit Fahrî tarafından 1984 yılında *Te’âlik İbn Bâcce ‘alâ mantîki’l-Fârâbî* adı altında toplanarak basılmıştır.

15 İbn Bâcce’nin Fârâbî bağlantıları için bk. Muhammet Nasih Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları* (Konya: Çizgi Yayınları, 1921), 16-22.

yönelik olmuştur. Aradan geçen uzun zamana rağmen Aristoteles metinlerinin aşılmadığını düşünen İbn Rüşd'e göre, Aristoteles'in metinlerine yapılan hem Antik yorumlar hem de Arapçada yapılan yorumlar mantığın gelişmesine değil, aslında yozlaşmasına ve geri gitmesine neden olmuştur. Onun Aristoteles metinlerini yorumlamasının nedeni, önceki yorumcular tarafından yanlış yapılmış yorumlardan arındırarak bu metinlerinin asıllarını ortaya çıkarmaktır. Bu projede İbn Rüşd, Aristoteles'in metinlerini "kısa/câmî", "orta/telhis" ve "büyük/tefsir" şeklinde üç farklı kapsamda yorumlamıştır. Bunlardan mantık için kayda değer olanları *telhis* olarak anılan orta şerhlerdir. İbn Rüşd, *Organona* eklenen *Retorika* ve *Poetikayla* birlikte sekiz kitabın tamamına orta şerhler yazmıştır. Bunun yanında o, Aristoteles'in görüşlerinin yozlaştırıldığı gerekçesiyle yorumcuları hedefe aldığı tartışmalı bir dizi *risale* de kalem almıştır. Bu risalelerin hedefinde Temistus, A. İskender, Fârâbî ve İbn Sînâ yer almaktadır.¹⁶ İbn Rüşd'ün birinci türden yazıları didaktik olarak Aristoteles mantığını anlaşılır kılmak, ikinci türden yazıları ise onun haklılığını ispatlamak amacıyla kaleme alınmıştır.

İbn Rüşd, ele aldığı mantık konularında Aristoteles'in genel düşüncesine aykırı bir fikir beyan etmez. Bununla birlikte Aristoteles'te açıkça görülmeyen, ancak İbn Rüşd'ün geliştirdiği veya Fârâbî ve İbn Sînâ gibi mantıkçılardan aldığı kimi kavram ve problemleri de Aristoteles'te görme eğilimindedir.¹⁷ Bu durum, İbn Rüşd'ün sadece Aristoteles'i benimsemesini değil, aynı zamanda onunla özdeşleşmeye çalıştığını göstermektedir. Bu nedenle kimi araştırmacılar tarafından ileri sürülen "iki filozof tek felsefe" ifadeleri isabetli görünmektedir.¹⁸ Bununla birlikte, geçen 15 asırdan sonra birçok şeyin değiştiği gerçeğinden hareketle İbn Rüşd mantığının Aristoteles'e nazaran bazı yenilikler taşıdığı görülmektedir. Bunu mümkün ve mutlak modalitesinde, şartlı önerme ve kıyasın bazı konularında görmek mümkündür. Ancak şunu da söylememiz gerekir ki, bu değişimlerde Fârâbî'nin doğrudan İbn Sînâ'nın ise dolaylı etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle İbn Rüşd'ün mantığı için, "Aristoteles'in yorumcularından katkılar taşıyan bir Aristotelesçi mantık" ifadesini kullanmamız yerinde olur.¹⁹

İbn Meymûn'un mantığa yönelik *Maḳāle fî şînâ'ati'l-mantîḳ* adındaki tek kitabı, mantığın neliğinden tutun da beş tümel, kategoriler, önermeler, kıyas ve burhâna kadar tüm konularda mantık terimleri esas alınarak Fârâbî mantık külliyyatının kısa bir özeti konumundadır.²⁰ Daha açık ifadeyle İbn Meymûn'un ortaya koymuş olduğu mantığın bir Fârâbî mantığı özeti olduğunu söyleyebiliriz. Elbette burada Aristoteles her zaman birinci öğretmendir, ancak İbn Bâcce'de görüldüğü gibi Fârâbî metinleri, kimi kültürel bazı öğelerle birlikte özet oluşturmak için daha işlevseldir.

Mantığa dair yazdığı *al-Muḥtaşar fî'l-mantîḳ* adlı eserinin meşhur girişinde İbn Tumlûs, mantık okumalarının Gazzâlî'nin mantık kitaplarıyla başladığını, Aristoteles ve Fârâbî'nin mantık metinlerini de okuduğunu ancak bunların içinde en iyi kitapların Aristoteles'in olduğunu ifade etmektedir.²¹ İbn Tumlûs'un mantık metinlerine baktığımızda Aristoteles ve Fârâbî dizgesinin hem formel hem de informal sürdürüldüğünü görebiliriz. Mantığın neliği, faydası, diğer bilimlere nazaran konumu vb. mantığa hazırlık konularında Fârâbî'nin mantığa giriş tarzında yazdığı kısa eserlerinin etkisi görülürken; mantığın çekirdek konuları olan kategoriler, önermeler, kıyas ve burhanda ise İbn Rüşd'ün telhislerinin etkisi görülmektedir.²² İbn Rüşd'ün etkisinin dolaylı olarak Aristoteles'in etkisi olduğu bilinen bir gerçektir. Endülüs mantığının sistem ve genişletilmiş organon anlamında son temsilci olan

16 İbn Rüşd, Aristoteles yorumcularının ismini doğrudan zikrederek Aristoteles mantığını savunmak için şu risaleleri kaleme almıştır: *el-ḳavl fî'l-hadd ve nakz-i mezhebeyi'l-İskender ve Ebî Naşr, el-ḳavl fî'l-ḳiyâsi'l-ḥamlî ve ş-Şarḥi ve nakz-i-ḳiyâsi'l-İktirânî 'inde İbn Sînâ, el-ḳavl fî'l-muḳaddimati'l-Vücûdiyye evi'l-Mutlaka, fi lüzûm cihâti'n-netâic li cihâti'l-muḳaddimât ve fi ihtilâṭu'l-Muṭlakaṭi ma'a-ḳ-Zarârîyye, Nakzu mezhebi İbn Sînâ fi Akṣi'l-kazâyâ, Nakzu mezhebi Themistius fi-mekâyî si'l-Mümkinne fi ş-Şekleyni'l-Evvel ve's-Sânî, el-ḳavl fî'l-mahmûlâtî'l-müfred ve'l-mü rekkeb ve nakz-i mavkufu İbn Sînâ. Bu risaleler, Cemaeddin Alevi tarafından 1983'te Reşâilü'l-Felsefiyye: Maḳâlât fî'l-mantîḳ ve'l-'ilmi't-tabiî li Ebî'l Velid İbn Rüşd adıyla neşredilmiştir.*

17 Bu iddianın somut örnekleri için bk. Ali Durusoy, "İbn Rüşd'ün Aristoteles İnşasında Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Katkıları", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutlu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek I* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2009), 283-295.

18 Mehmet Fatih Birgül, *İbn Rüşd'de Burhân*, 37.

19 Önermeler mantığında İbn Rüşd'ün Aristoteles temellerini görmek için bk. Muhammet Nasih Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri* (Konya: Çizgi Yayınları, 2018).

20 İbn Meymûn, "Maḳāle fî şînâ'ati'l-mantîḳ", çev. Mübahat Türker, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3/1 (1960), 49-110.

21 İbn Tumlûs, *Compendium on Logic (al-Muḥtaşar fî al-mantîḳ)*, ed. Fouad Ben Ahmed (Leiden: Brill, 2020), 86.

22 Söz konusu mantığa ilişkin temel konularda İbn Tumlûs hakkında ileri sürülen görüşlerin doğruluğu için her iki mantıkçının görüşlerinin karşılaştırılması gerekmektedir. Bunun için bk. İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 89-92; Muhammet Nasih Ece, "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler", *Bilimname* 37 (2019/1), 629-660.

İbn Tumlûs'un adı geçen hacimli eseri; Aristoteles, Fârâbî ve İbn Rüşd'ün mantık külliyyatın, bazı yeniklerle, yeniden bir yorumlaması konumundadır. İbn Tumlûs'un eserinde Fârâbî etkisinin formel olarak en iyi görüldüğü noktalardan biri de *Kitâbu't-Tahlil* diye müstakil bir bölüme yer vermesidir. Bunun müstakil bir bölüm olarak ele alınması, İbn Bâcce ve ondan önce de Fârâbî'de görülmektedir. İbn Tumlûs, burada farklı bazı görüşler ileri sürse de bizzat ismini zikrederek Fârâbî'nin dizgesini sürdürmektedir.²³

Endülüs'ün son mantıkçısı sayılan İbn Seb'in de temel mantık kaynakları Aristoteles ve Fârâbî metinlerdir. Beş tümel ve önermenin karşı-olum sınıflarında farklı davransa da genelde bu paradigmanın dışına çıkmayan İbn Seb'in, metinlerinde literal olarak da sadece Aristoteles ve Fârâbî isimlerini kaynak olarak zikretmektedir.²⁴

İster formel ister informel bakılsın Endülüs mantıkçılarının tamamının Aristotelesçi olduğu çok açıktır. Bunlardan İbn Bâcce ve İbn Meymûn'un daha çok Fârâbî'nin metinlerine başvurmaları Aristoteles'ten koptuklarını göstermez. Burada kültürel olarak yakınlık ve işlevselliğin tercih edilmiş olması söz konusudur. Doğrudan Aristoteles metinlerine yönelen İbn Rüşd ve İbn Tumlûs gibi mantıkçılar da Fârâbî'nin metinlerinden her açıdan istifa etmişlerdir. Ebu's-Salt ve İbn Seb'in de her iki öğretmene açık atıflar yapmaktadırlar. Dolayısıyla Endülüs mantığının en çarpıcı özelliğinin Aristoteles ve Fârâbîci dizgede gelişen bir mantık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu bahsi kapatmadan önce Endülüs mantığının Aristoteles ve Fârâbî dışında yararlandığı veya atıfta bulunduğu isimlerin olup olmadığına bakmakta fayda vardır. Bu anlamda akla gelebilecek ilk isim, hiç kuşkusuz İbn Sînâ'dır. Endülüs mantığında Ebu's-Salt, İbn Meymûn ve İbn Tumlûs'un metinlerinde modalite sınıflandırması ve altıklık gibi konularda İbn Sînâ'nın görüşlerini andıran yaklaşımlar olsa da ondan literal ve informel olarak bahseden sadece İbn Rüşd ve İbn Tumlûs olmuştur. Diğerlerinin herhangi bir atıfları söz konusu değildir. Bunlardan özellikle İbn Bâcce'nin metinlerinde İbn Sînâ ismine hiç değinmemesi dikkat çekicidir. İbn Rüşd, telhislerinde birçok konuda İbn Sînâ'nın ismini zikrederek onun görüşlerini eleştirmektedir. Önermenin döndürmesinde, tekil ve bileşik yükleme ve kıyasın bazı konularında bizzat İbn Sînâ'nın ismine yönelik eleştiri tarzında risaleler kaleme alan İbn Rüşd'ün bu karşıtlığı, onun Aristoteles sistemine muhalefet etmesinden kaynaklanmaktadır.²⁵ Adı geçen konulardaki risalelerin kaleme alınmasının amacı da Aristoteles'in görüşlerinin savunulmasıdır. Eleştirel yaklaşmış olsa da İbn Rüşd'ün bazı konularda İbn Sînâ'dan etkilendiği inkâr edilemez.

Önermenin döndürmesinde ve hulfî kıyas hakkında Fârâbî ile birlikte İbn Sînâ'nın ismini zikreden İbn Tumlûs ise her iki konuda da Fârâbî'nin yaklaşımını haklı görerek İbn Sînâ'dan yana konunun detayına girmemektedir.²⁶ İbn Tumlûs'un mantık konusunda İbn Sînâ'dan başka Gazzâlî'ye de atfî söz konusudur. Endülüs mantık metinlerinde Gazzâlî'nin ismini zikreden tek kişi olan İbn Tumlûs, mantık konusunda ilk okumalarının Gazzâlî'nin mantık kitaplarıyla başladığını belirtmesine rağmen, mantığın konularını incelemede onun kitaplarının etkisi görülmemektedir.²⁷

Endülüs mantığının en belirgin özelliği olan Aristoteles-Fârâbîci karakterini ortaya koyduktan sonra şimdi de bununla bağlantılı olan ve bu düşünceyi pekiştiren problemler ekseninde Endülüs mantığını çözümlemeye çalışacağız.

23 Fârâbî, "Kitâbu't-Tahlil", *el-Mantık inde Fârâbî II*, thk. Refik el-Acem (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986); İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 227-249. Bu konuda benzer görüşler için bk. Fouad Ben Ahmed, "Introduction", *Compendium on Logic (al-Muhtaşarfî al-mantiq)*, ed. Fouad Ben Ahmed (Leiden: Brill, 2020), 17-18.

24 İbn Seb'in, mantığa ilişkin görüşlerini, *Büddü'l-Ârif* adlı eserinin birinci bölümünde ve *Sicilya Cevapları* adlı eserinin ikinci ve üçüncü bölümlerinde ele almaktadır. Bunun için bk. İbn Seb'in, *Büddü'l-Ârif*, thk. Şeyh Ahmed Ferid Mezîdî (Beyrut: Books Publisher, 2018); a.mlf., *Sicilya Cevapları*, çev. Şerafeddin Yaltkaya (İstanbul: Büyüyen Ay, 2013).

25 Bunun için bk. İbn Rüşd, "el-kavl fi'l-Kiyâsi'l-Hamî ve's-Şartî ve nakzî'l-Kiyâsi'l-İktirânî inde İbn Sînâ", *Resâilü'l-Felsefiyye: Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabii li Ebi'l Velid İbn Rüşd*, nşr. Cemaleddin Alevî (Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983); a.mlf., "Nakzu mezhebi İbn Sînâ fi Aksî'l-kazâyâ", *Resâilü'l-Felsefiyye: Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabii li Ebi'l Velid İbn Rüşd*, nşr. Cemaleddin Alevî (Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983); a.mlf., "el-kavl fi'l-mahmûlâtî'l-müfred ve'l-mürekkeb ve nakz-i mavkufu İbn Sînâ", *Resâilü'l-Felsefiyye: Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabii li Ebi'l Velid İbn Rüşd*, nşr. Cemaleddin Alevî (Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983).

26 İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 165, 212.

27 İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 86.

2. Endülüs Mantıkçılarının Kritik Konulara Yaklaşımları

Burada ele aldığımız konular, mantık bilimine yaklaşımda mantıkçının paradigmasını saptamada tarihsel belirleyiciliği etkili olan problemlerdir. Bunun çerçevesini; mantığın kapsamını belirlemede etkili olan mantığın bölümleri/kitapları, kategorilerin mantık bilimiyle ilişkisi, önermelerin karşı-olum durumunun tasnif biçimi, modalite sınıfları, önermelerin döndürmesi, kıyasın dördüncü şekli gibi problematik konularla belirlemeye çalışacağız.

2.1. Mantığın Bölümleri veya Kitapları

Aristoteles, nesnel ve kavramsal dünyaya ilişkin felsefi ve bilimsel metinlerini kaleme aldıktan sonra bu metinlerin kendileri aracılığıyla okunması gereken ve adına *analitik* dediği bir dizi kitap kaleme almıştır.²⁸ Bunlardan hangilerinin mantığın kitapları olduğu noktasında farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Aristoteles yorumcuları tarafından öncelikle bunlardan *Kategoriler*, *Önermeler*, *I. Analitikler*, *II. Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler* adındaki kitaplar, küllileştirilerek buna *Organon* mantık külliyatı denilmiştir. Daha sonra bunlara *Retorika* ve *Poetika* da eklenerek bunların sayısı sekize çıkarılmıştır.²⁹ Böylelikle mantık külliyatı, bazı mantıkçılar tarafından genişletilmiş organon bağlamında sekiz kitap olarak kabul edilmiştir. İslam dünyasında Fârâbî sekiz kitabı tercih ederken, İbn Sînâ buna Porphyrios'un *Isagoge* adlı eserini de ekleyerek mantık külliyatını dokuz kitap olarak düşünmüştür. Daha sonra farklı yaklaşımlar görülse de sekizli ve dokuzlu tarzlar ön plana çıkmıştır. Bu nedenle Endülüs mantığının yapısını bu iki yaklaşıma göre izah etmeye çalışacağız.

Bu bilgiler ışığında Endülüs mantıkçılarının tutumunu, teorik ve pratik olarak iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Öncelikle Endülüs mantıkçılarının teorik olarak bu meseleyi tartışmadıklarını söylememiz gerekir. Bu nedenler onların yaklaşımlarını pratik tutumlarından hareketle ortaya çıkarabiliriz. Pratik açıdan Endülüs mantıkçılarının tutumlarında ortak bir yaklaşımdan bahsetmek mümkün değildir. İbn Hazm mantığı; *İsâgûcî*, *Kategoriler*, *Önermeler*, *Burhân*, *Retorik* ve *Petika* şeklinde altı bölümde ele almaktadır. Burada *Kıyas*, *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler* *Burhân*'nın altında incelenmektedir. Ebu's-Salt, *Burhan*'dan sonrası hakkında yazmayarak en dar çerçevede mantığı ele almıştır. İbn Bâcce, *İsâgûcî* ile başlayarak mantık yazımını *Burhan*'la sınırlamıştır. Ancak bunlara *Kitâbu'-Tahlîl*'i dâhil etmiştir. O, müstakil yazmasa da kimi yerlerde diğer sanatlardan da bahsetmektedir. İbn Rüşd, *İsâgûcî* ve daha sonraki sekiz kitabı kapsayacak bir mantık yazıcılığını sergilemiştir. İbn Meymûn yazdığı mantık kitabında dokuz kitabının muhteviyatını toplamıştır. İbn Tumlûs, yazdığı hacimli eserinde *İsâgûcî*'yi *Sadru'l-Kitâb* adı altında ele almaktadır. Geri kalan sekiz kitapla birlikte İbn Bâcce gibi *Kitâbu'-Tahlîl*'i de bir bölüm olarak dâhil etmiştir. İbn Seb'in ise mantığın tüm konularını incelese de yargı mantığına çok az yer vermiş dolayısıyla kavram mantığına yoğunlaşmıştır.

Görüldüğü şekilde burada genel bir yaklaşım ortaya koymak mümkün değildir. Endülüs mantıkçılarının teorik olarak bu konuyu tartışmamalarını da göz önünde bulundurarak; dördü, beşli, altılı, sekizli, dokuzlu ve hatta onlu tarzda yaklaşımların ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Burada Endülüs mantığının Fârâbîciliğini yansıtacak şekilde İbn Bâcce ve İbn Tumlûs tarafından *Kitâbu'-Tahlîl*'in müstakil kitaplar olarak ele alınması dikkat çekicidir. Bilinen sekizli tarzdaki kitapların dışında *İsâgûcî* ve *Kitâbu'-Tahlîl*'in ayrı kitaplar olarak kimi mantıkçılar tarafından ele alınması, mantığın kapsamı konusunda Fârâbî'ye uzanması gereken bir tartışmayı gerektirmektedir. Ancak bu çalışmanın sınırları buna el vermemektedir.

2.2. Kategorilerin Mantıkla İlişkisi

Kategorilerin hangi disiplinin altında yer alması gerektiği ve mantıkla ne derece bağlantılı olduğu konusu bir problem olarak İslam mantığında tartışılmıştır. İslam mantığının iki önemli ismi olan Fârâbî

28 I. M. Bochensky, *A History of Formal Logic*, çev. ve ed. Ivo Thomas (Indiana: University of Notre Dame Press, 1961), 44. Ayrıca bk. Günther Patzig, "Mantık Nedir?", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, çev. Doğan Özlem (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990), 63.

29 William Kneale - Marta Kneale, *The Development of Logic* (London: Oxford at the Clarendon Press, 1962), 23. Bochensky adı geçen sekiz kitabı zikrettikten sonra mantığın ilkeleriyle ilişkili olduğu gerekçesiyle *Metafizik*'in dördüncü bölümünün de mantık metinlerine dâhil edilmesini önermektedir. Bk. Bochensky, *A History of Formal Logic*, 40.

ve İbn Sînâ'nin bu konudaki tutumları belirleyicilik anlamında önemlidir. Fârâbî'nin tutumu, kategorilerin duyulurlardan elde edilen en genel cinsler itibariyle tüm disiplinlere, kendilerine işaret edilen lafızlar ve tekilleri kapsamada en genel cinsler itibariyle de mantığın konusu olmaya uygun olduğu şeklindedir.³⁰ İbn Sînâ ise kategorilerin bazı yönlerden metafiziğin, bazı yönlerden doğa bilimlerinden psikolojinin, lafız bakımından ise dilbiliminin konusu olduğunu söyleyerek onların mantığın dışında olması gerektiğini ileri sürmektedir.³¹

Endülüs mantıkçılarına baktığımızda; öncelikle mantığının zirvesi kabul edilen İbn Rüşd'ün kategoriler incelemesindeki tutumu, bu konuda hiçbir problemin olmadığı şeklinde kendini göstermektedir. İbn Sînâ'nın kategorileri mantık dışında tutmasına ilişkin açık ifadeleri söz konusuyken İbn Rüşd'ün bu konuda görüş beyan etmesi beklenirdi. İbn Hazm, Ebu's-Salt ve İbn Meymûn da bu konuda fikir yürütmemişlerdir. İbn Bâcce, İbn Tumlûs, ve İbn Seb'in ise bunu bir problem olarak görerek üzerinde fikir yürütmektedirler.

Kategorileri doğrudan mantığın konusu olarak görmeyen İbn Bâcce, ancak mantığın varlık zeminini oluşturması bakımından kategorilerin mantıkçı tarafından incelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Kategoriler, birinci dereceden kavramlar iken; mantığın kavram ve konuları onlara ilişen ikinci dereceden kavramlardır.³² Dolayısıyla mantık için kavramlar kaçınılmazdır. Bu durum, yine de kategorileri mantığın doğrudan konusu yapmaya yetmez. İbn Bâcce bu durumu marangoz analojisiyle izah etmektedir. Marangozun görevi odunu bir alete dönüştürmektir, ancak marangozluktan olmamasına rağmen odundaki kuruluk ve yaşlılığı bilmek zorundadır. Odunun alete dönüşmesi mantığa, kuruluk-yaşlılık ise kategorilere benzetilmektedir.³³ İbn Tumlûs'a göre, duyulurların durumları olmaları ve onları genelleyen üst cinsler olmaları açısından düşünüldüğünde kategorilerin mantıksal bir yönü söz konusu değildir. Bu açıdan matematiğin, doğa bilimlerinin ve diğer bilimlerin konusu olmaya uygundur. Kategorilerin önermede konu ve yüklem olarak bazılarının daha genel, bazılarının tümel, bazılarının tikel veya birbirine cins veya tür olmaları açısından alındığında ise mantıksallık barındırdıklarından dolayı mantığa konu olması gerekir.³⁴ İbn Bâcce'de olduğu gibi kategorileri mantığın varlık zeminini olarak düşünen İbn Seb'in'e göre ise kategoriler, maddenin değişim ve dönüşümü bakımından doğa bilimlerinin, maddeden bağımsız tamamen soyut düşünüldüğünde metafiziğin, zihinselleştirilip genel-özel, eşitlik, ayrıklık gibi mantıksal hususiyeteler ilistiğinde ise mantığın konusu olmaya uygundur.³⁵ Görüldüğü üzere Fârâbî'de geçtiği üzere söz konusu Endülüslü mantıkçılar tarafından kategoriler, belli yönlerle mantığın dışındaki disiplinlerin belli yönlerden de mantığın konusu olarak görülmektedirler.³⁶ Bu durumda kategorilere yönelik mantıksal bir araştırma, onların mantıksal olan ve olmayan yönlerini ayırıştırarak sağlıklı sonuçlara varabilir.

2.3. Önermelerin Karşı-Olum Türleri

Endülüs mantıkçıları, niceliğine göre önermeleri tekil, tikel, tümel ve belirsiz şeklinde sınıflandırmışlardır. Tekilin tümele ve belirsizin de tikele indirgenmesinden sonra buna bağlı olarak önermelerde üst-karşıt, alt-karşıt ve çelişki olmak üzere üç çeşit karşı-olum türü meydana gelmektedir. Üst-karşıt, tümel olumlu ile tümel olumsuz; alt-karşıt, tikel olumlu ile tikel olumsuz; çelişik ise tümel olumlu ile tikel olumsuz ve tikel olumlu ile tümel olumsuz arasında gerçekleşmektedir. Bu yaklaşım, Aristoteles-Fârâbî yaklaşımının sürdürüldüğü anlamına gelmektedir ve görüldüğü üzere tam bir "kare" ortaya çıkarmamaktadır. Tam bir kare, İbn Sînâ mantığında "altıklık" ilişkisinin kabul edilmesiyle ortaya çıkmaktadır.³⁷ Endülüs mantığında etkili olan, Aristoteles tarafından belirlenen ve Fârâbî tarafından da

30 Fârâbî, "Kitâbu'l- Makûlât", *el-mantık 'inde'l-Fârâbî I*, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986), 116-117.

31 İbn Sînâ, *Kategoriler: Kitâbu's-Şifâ*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 4.

32 Burada birinci ve ikinci dereceden kavram ifadeleri, Fârâbî'nin birincil ve ikincil akledilirlerlerden kastettiğine karşılık gelmektedir. Bk. Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 5.

33 İbn Bâcce, "Te'âlik 'alâ kitâb'l-makûlât li'l-Fârâbî", *Te'âlik İbn Bâcce 'alâ mantık'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994), 80; a.mlf., "el-İrtiyâz alâ kitâb'l-makûlât", *Te'âlik İbn Bâcce 'alâ mantık'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994), 104.

34 İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 129-130.

35 İbn Seb'in, *Sicilya Cevapları*, 116-117, 122.

36 Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, 5.

37 İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 45.

sürdürülen, “tümel için olumlanan ve olumsuzlanan tikel için de olumlanır veya olumsuzlanır” şeklindeki düşüncedir.³⁸ Oysa “yanlışlık”ta bunların değerlendirmeleri farklı sonuçlar verebilmektedir.³⁹ Tümel olumlu ile tümel olumsuzun yanlış olmasından dolayı tikel olumlu ile tikel olumsuzun yanlış olması zorunlu değildir, bunlar doğru da olabilir. “Bütün insanlar yazardır” tümel olumlu önermesine yanlışlık değerinin verilmesiyle “bazı insanlar yazardır” tikel olumlu önermesi yanlış olmak zorunda değildir. Benzer durum tümel olumsuz ile tikel olumsuz ilişkisinde de geçerlidir. Bu nedenle altıklık, karşı-olumda yer alması gereken, ancak Endülüs geleneğinde üzerinde durulmayan bir ilişkidir.

Söz konusu Aristoteles-Fârâbîci yaklaşıma, Endülüs’ün son mantıkçısı İbn Seb’in tarafından aykırı bir yaklaşım sergilenmektedir. Hem isimlendirmede hem de altıklığın kabulünde farklı düşünen İbn Seb’in, üst-karşıtlık için “büyük tezat”, alt-karşıtlık için “küçük tezat”, çelişki için “büyük çelişki” olumlu altıklık için “ardışık olumlama/mütetâliye fi’l-îcâb” ve olumsuz altıklık için ise “ardışık olumsuzlama/mütetâliye fi’s-selb” ifadelerini kullanmaktadır.⁴⁰ Görüldüğü üzere burada geleneğin aksine altıklık ilişkisi kabul edilerek tam bir kare ortaya çıkarılmaktadır. Ancak şunu belirtmemiz gerekir ki; İbn Seb’in bu ilişkiyi sınıfsal olarak kabul edip tarif etse de nasıl bir karşı-olum oluşturduğunu örneklerle izah etmemektedir.

2.4. Önermelerin Modalite Sınıfları

Endülüs mantığında modalite, yüklemle konuyla ilişkisinin zorunluluk, imkânsızlık, imkân gibi niteliksel bağlantıları dile getirmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma bağlı olarak sınıflama konusunda tam bir mutabakatın olduğu söylenemez. İbn Bâcce ve İbn Rüşd’ün bu konuda tutumları, Aristoteles ve Fârâbî’nin yaklaşımını sürdürmekten yana olmuştur. Buna göre modalite temelde zorunlu, mümkün ve mutlak şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutulmuş ve imkânsızlık, zorunlunun yokluğa dönük tarafı olarak düşünülmüştür. Mutlak modalitesi, potansiyel olarak mümkünden ve fiilî olarak zorunludan sayılsa da ayrı bir modalite olarak kabul edilmiştir.⁴¹

İbn Hazm, Ebu’s-Salt, İbn Meymûn, İbn Tumlûs ve İbn Seb’in ise Endülüs’ün iki önemli isminden farklı olarak zorunlu, imkânsız ve mümkün şeklinde bir modalite tasnifini tercih etmişlerdir. Bu, İbn Sînâ’nın tasnifiyle uyumludur.⁴² Ancak söz konusu mantıkçılar Aristoteles-Fârâbî geleneğinin aksine mutlak yerine imkânsızı kabul etseler de modal karma kıyaslar konusunda imkânsıza hiç yer vermemişlerdir. Bunun aksine gerek zorunlu gerek mümkün ile birlikte mutlak modalitesi alınarak karma kıyaslar oluşturulmuştur.⁴³ Bu durum, net olmayan bir modalite anlayışının sergilendiğini göstermektedir. Endülüs’ün iki önemli mantıkçısı İbn Bâcce ve İbn Rüşd’ün bu konudaki yaklaşımları, Aristoteles-Fârâbîci yaklaşımla uyumlu ve tutarlı olmayı sağlamıştır.

2.5. Önermelerin Eşdeğerlik İşlemleri

Aristoteles-Fârâbîci yaklaşım, döndürmenin düz ve ters türlerinden sadece düz olanını ele alarak bunun çıkarımlarına odaklanmaktadır. Buna göre, belirli dört standart önermeden tümel olumlu kendisine

38 Aristotle, “Topics”, çev. W. A. Pickard, *The Complete Works Of Aristotle I*, ed. Jonathan Barnes (Cambridge: Princeton University Press, 1995), 200.

39 Aristoteles ve Fârâbî tarafından önermenin karşı-olum sınıfları için bk. Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: İmge, 2002), 23a 25-40, 47-49; Fârâbî, *Kitâbu’l-Kiyâsı’s-Sağır*, thk. Mübahat Türker Küyel (Ankara: AKDYYK, 1990), 100; a.mlf., *Şerhu’l-Fârâbî li kitâbi’l-Aristûtâlîs fi’l-ibâre*, ed. Wilhelm Kutsch-Stanley Marrow (Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1971), 194. Altıklık ilişkisinin Fârâbî tarafından ele alınmadığını son dönem kimi araştırmacılar tarafından da ileri sürülmektedir. Bk. Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî’nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 248; Saloua Chatti, “Logical Oppositions in Arabic Logic: Avicenna and Averroes”, *Around and Beyond the Square of Opposition*, ed. Jean-Yves Béziau - Dale Jacqueline (Basel: Product of Birkhauser, 2012), 26.

40 İbn Seb’in, *Büddü’l-Ârif*, 96-117.

41 İbn Bâcce, “Te’âlîk ‘alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu’l-İbâre li’l-Fârâbî”, 173-174; İbn Rüşd, *Telhîşu Mantıku Aristû Kitâbu’l-İbâre*, thk. Gerard Gihamy (Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Lübnânî, 1992), 117-125; a.mlf., *Telhîşu Mantıku Aristû Kitâbu’l-Kiyâs*, thk. Gerard Gihamy (Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Lübnânî, 1992), 175-176; a.mlf., “Fi lüzûm cihâtî’n-netâic li cihâtî’l-muqaddimât ve fi ihtilâtu’l-Mutlakaati ma’a’z-Zarûriyye”, *Reşâilü’l-Felsefiyye: Makâlât fi’l-mantık ve’l-ilmî’t-tabîi li Ebi’l Velid İbn Rüşd*, nşr. Cemaleddin Alevî (Fas: Dâru’l-Beydâ, 1983), 182-183; a.mlf., “el-Kavl fi’l-muqaddimati’l-Vücûdiyye evi’l-Mutlaka”, *Reşâilü’l-Felsefiyye: Makâlât fi’l-mantık ve’l-ilmî’t-tabîi li Ebi’l Velid İbn Rüşd*, nşr. Cemaleddin Alevî (Fas: Dâru’l-Beydâ, 1983), 114-119.

42 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy - Muhittin Macit - Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 31.

43 Ebu’s-Salt, *Takvîmü’z-zihni*, 15-18; İbn Meymûn, “Ma’kâle fi şînâ’atî’l-mantık”, 62-67; İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 155-160.

döndürülemediği için tikel olumluya, tümel olumsuz tümel olumsuza, tikel olumlu tikel olumluya ve tikel olumsuz her örneklemde geçerli sonuç vermediği için döndürülememektedir.⁴⁴

Bu kurallar, Endülüs mantıkçılarının geneli tarafından tüm modal önermeler için de geçerli sayılmıştır. İbn Sînâ'nın döndürmede mutlak tümel olumlunun mutlak tümel olumlu, tikel zorunlu önermenin tikel zorunlu ve mümkün tümel olumlu ile mümkün tikel olumlunun mümkün tikel olumlu olarak döndürülebileceği şeklindeki Aristotelesçi kurallara itirazları olmuştur.⁴⁵ Bu itirazlar noktasında İbn Tumlûs, İbn Sînâ'yı sadece ismen anarak bu konuda Fârâbî'nin haklı olduğunu söylemekle yetinmektedir.⁴⁶ İbn Rüşd ise bu mevzuyu detaylı bir şekilde, buna bir risalesini ayırmak suretiyle tartışmaya çalışmaktadır. İbn Rüşd, sonuçta fiilî olarak İbn Sînâ'ya haklı bulsa da bil-kuvve olarak Aristoteles'in yaklaşımını haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Netice itibarıyla İbn Rüşd tarafından bağlı olunan gelenek tercih edilmeye devam edilir ve Aristoteles'in yanılmazlığı birçok konuda olduğu gibi bu konuda da kuvve-fiil kategorileri aracılığıyla sürdürülmeye çalışılmaktadır.⁴⁷

Önermenin döndürülmesindeki genel tutum, diğer konularda olduğu gibi Endülüs mantığının Aristoteles-Fârâbîci karakterlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Ebu's-Salt'ın bu konudaki tavrı istisnadır. O, standart önermelerden tümel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumlunun döndürülebileceğini, tikel olumsuzun ise döndürülemeyeceğine değinerek bunları örneklendirdikten sonra döndürülebilenleri de kendine döndürülenler ve kendine döndürülemeyenler şeklinde bir ayrıma gitmektedir. Buna göre, tümel olumsuz ile tikel olumlu kendilerine döndürülenler, tümel olumlu ise kendine döndürülemeyen sınıfına dâhil olmaktadır.⁴⁸ Bu durumda tümel olumlunun tikel olumluya döndürülmesi kabul edilse de kendine döndürülemediği gerekçesiyle yeni bir sınıf açılarak klasik tasnifin dışına çıkılmaktadır. Onun bu yaklaşımı, sadece Endülüs mantığında değil, Doğu İslam dünyasındaki mantık kitaplarında pek rastlanan bir durum değildir. Bu tutum, daha belirgin ve ayrıntılı bir şekilde Latince yazılmış kitaplarda Ockhamlı William (1287-1347)'le birlikte görülmeye başlamıştır.⁴⁹

2.6. Kıyasın Şekilleri ve Dördüncü Şekil

Aristoteles ve Fârâbî'nin sisteminde kıyas üç şekilde gerçekleşmektedir. Şekillerin oluşumu, orta terimin öncülerde konu ve yüklem olarak gelebilme durumuna göre ortaya çıkmaktadır. Eğer orta terim birinci öncülde konu, ikinci öncülde yüklem olarak gelirse kıyas birinci şekildedir. Eğer her iki öncülde yüklem olarak bulunursa kıyas üçüncü şekilden, eğer her iki öncülde konu olarak bulunuyorsa bu durumda kıyas üçüncü şekildedir.⁵⁰ Aristoteles ve Fârâbî farkında oldukları düşünülse de, matematiksel olarak kıyasın birinci şeklinin tersi, yani orta terimin birinci öncülde yüklem ikinci öncülde konu olarak bulunması seçeneği üzerinde durmamışlardır. Bu durumu ilk sorunsallaştıran Galen olmuş ve son seçeneğin dördüncü şekil olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁵¹

Mantık konularını detaylı ele almayan Endülüslü mantıkçılar, bu konu üzerinde durmamışlar ve Aristoteles yaklaşımını olduğu gibi sürdürmüşlerdir. İbn Bâcce, İbn Rüşd ve İbn Tumlûs gibi mantık konularını detaylı inceleyen mantıkçılar ise Galen (129-216)'nin sorunsallaştırdığı dördüncü şekle eğilerek bu konuda fikir yürütmüşlerdir.

İbn Bâcce, dördüncü şekli kabul etmekle birlikte diğer üç şekil gibi doğal görmemektedir. O zaman neden doğal olmadığı sorusunun cevaplanması gerekir. Ona göre, kıyasın kuvve ve sanatsal olmak üzere iki boyutu vardır. Kuvve boyutu, kıyasın matematiksel veya mantıksal olarak çıkarım olasılıkları iken;

44 Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998), 25a 8-13.

45 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 45-46; a.mlf., *Kitâbu's-Sîfâ: el-Kiyâs*, thk. Said Zayed - İbrahim Medkur (Kahire: 1964), 75-76, 82; a.mlf., *en-Necât*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013), 32.

46 İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 212.

47 İbn Rüşd, "Nakzu mezhebi İbn Sînâ fi Aksî'l-kazâyâ", 102.

48 Ebu's-Salt, *Ta'kvîmü'z-zihni*, 20.

49 Alexander Broadie, *Introduction to Medieval Logic* (New York: Oxford University Press, 1993), 157-160.

50 Fârâbî, "Kitâbu'l-Kiyâs", *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II*, thk. Rafik Acem (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 21. Aristoteles mantığında dördüncü şeklin anlamı için bk. Walter Leszl, "Aristotle's Logical Works and His Conception of Logic", *Topoi-an International Review of Philosophy* 23 (January 2004), 82.

51 Hüseyin Atay, "Mantıkta Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI (1968), 36.

sanat boyutu kıyasın fiili olarak işlevsel yönüdür. Kıyasın kuvvesinden bahsetmek sanatından bahsetmeyi gerektirir, ancak sanatından bahsetmek kuvvesinden bahsetmeyi gerektirmez. Kıyasın şekilleri bağlamında eğer konu sanatsal boyut ise kuvvesinden bahsetmeye gerek kalmayabilir. İşte ona göre, kıyasın dördüncü şekli kıyasın kuvve boyutuyla ilgili bir durumdur ve dolayısıyla sanatsal boyutunda buna değinmeye gerek yoktur. Aristoteles ve Fârâbî'nin tutumu bu açıdan anlaşılmalıdır. Çünkü dördüncü şekil kıyasın sanat boyutunu değil, kuvve boyutunu ilgilendiren bir meseledir. Bu açıdan İbn Bâcce, Galen'in Aristoteles'i anlamadığı için bir zorlamada bulunduğunu ileri sürerek, doğal olmayanın da bu kısmın, yani dördüncü şeklin kıyasın sanat değil, kuvve boyutuyla ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Görüldüğü şekilde İbn Bâcce dördüncü şekli kabul etmektedir, ancak kıyasın kuvvesi itibarıyla varlık bulunduğu ve birinci şekle dönüştürülebildiği için işlevsiz kalarak doğal görmemektedir. O, bu durumu demir varken bıçağın taştan yapılmasına benzeterek, nasıl demire göre taştan bıçak yapmak doğal değilse birinci şekil varken dördüncü şekilden kıyas oluşturmak da doğal değildir. Çünkü dördüncü şekil birinci şekle dönüştürülebilmektedir ve birinci şekilde olmayıp da dördüncü şekilden olmayan bir şey yoktur.⁵²

Benzer bir tutum sergileyen İbn Rüşd'e göre de dördüncü şekil birinci şeklin doğal olmayan bir versiyonudur. "C B'dir", "B A'dır", "A C'dir" dördüncü şekilden bir kıyas, birinci şekil formunda olan "B A'dır", "C B'dir", "A C'dir" şeklindeki kıyastan farklı değildir. Burada sadece terim ve öncüllerin yerlerinin değiştirilmesi söz konusudur. Dördüncü şekil, araştırılmak istenen bir bilgi için işlevsel olduğu takdirde varlığının doğal olduğu kabul edilebilir. Ancak araştırılmak istenen bilgi zaten birinci şekil aracılığıyla sağlanabiliyorsa bu durumda dördüncü şekle gerek yoktur. İbn Bâcce gibi dördüncü şekli kuvve olarak kabul etse de kıyasın sanatı bakımından doğal görmeyen İbn Rüşd' göre, Aristoteles'in dördüncü şekle değinmemesinin nedeni de budur.⁵³

İbn Tumlûs, kıyasın aklen dört şekilde gerçekleştiğini ifade etmenin dışında dördüncü şekle dair herhangi bir incelemede bulunmaz.⁵⁴ Şekiller ve modları hakkındaki tüm çözümlemelerini üç şekil üzerinde yapmaktadır. Onun dördüncü şeklin aklen varlığından bahsetmesi, İbn Bâcce'nin kuvve ifadesine benzemektedir. Bundan dolayı aklen dört şekil olsa da uygulamada veya fiilî olarak işlevsel olmadığı çıkarımı yapılabilir.

Görüldüğü üzere dördüncü şekle dair Endülüs mantıkçılarınca Aristoteles ve Fârâbî yaklaşımının sürdürüldüğü ve kimi mantıkçılar tarafından mantıksal olarak kabul edilse de birinci şeklin onun görevini yaptığı gerekçesiyle doğal bulunmamıştır. Bu nedenle tüm şekillerin mutlak ve karma modlarının çözümlemeleri sadece üç şekil üzerinden yapılmıştır.

3. Endülüs Mantıkçılarının Özel Karakteristik Ayrımları

Buraya kadar Endülüs mantıkçılarının Aristoteles-Fârâbî paradigmasına bağlı formel ve literal olarak konumları ile bu paradigmadaki mantığın kritik konularına yaklaşımlarını çözümlemeye çalıştık. Şimdi de her bir mantıkçının özel hususiyetlerini belirlemeye çalışacağız. Endülüs mantığına yönelik karakteristik çıkarımlarımızın tamamı genel olmak zorunda değildir. Her bir şahsın kendine has özel yaklaşımları söz konusu olduğu için bunu da ortaya çıkarmak, Endülüs mantığının tekil resimlerini görmek adına önemlidir.

Hem İslam dünyasındaki genel mantık açısından hem de Endülüs mantığı açısından İbn Hazm'ı özelleştiren pek çok husus bulunmaktadır. O, yazınsal olarak Endülüs'te ilk somut mantık metni olan *et-Taḥrîb*'in yazarı olarak hem Endülüs'ün hem de İslamî ilimlerle ilgilenenler içinde ilk mantıkçı sayılır. İbn Hazm, İslam dünyasında Aristoteles mantığını fark edip bunu teorik olarak savunan ve dinî ilimlere uygulayan ilk kişidir. İbn Hazm, aynı zamanda dinsel kaygılarla mantığa yaklaşan ve bu nedenle dinin nazarında mantığı meşrulaştırmaya çalışan ilk mantıkçıdır. Diğer Endülüslü mantıkçıların mantık incelemeleri felsefî ve bilimsel kaygılarla ortaya çıkmıştır. İbn Hazm'ın girişimleri ise dinî kaygılarla

52 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 184-186.

53 İbn Rüşd, *Telhisu Mantiku Aristu Kitâbu'l-Kıyâs*, 172-173.

54 İbn Tumlûs, *Compendium on Logic*, 161-198.

gerçekleşmiştir ve bu nedenle burada kullanılan üslup ve örnekler dinselidir. Dinî kaygılar veya bakış açısının İbn Hazm mantığına etkisi, sadece üslup ve örneklem açısından değil, mantık anlayışını şekillendirmek açısından da görülmektedir. Bunu daha çok metafiziksel uzanımları olan kategoriler, tanım teorisi ve modalite gibi konularda görmek mümkündür. Onun dinsel mantıkçılığı, örnekleri daha sonra görülecek şekilde Aristoteles'e mesafeli veya karşıt değil, aksine Aristoteles hayranı bir dinî mantıkçılıktır. Onun mantıkçılığının üç çıktısı olduğu söylenebilir. Birincisi, mantığın dini gerekçelerle kabullenmesi gerektiğini temellendirmiştir. İkincisi, mantığın bazı konularının, dinî metafiziğinin hesaba katılarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir. Üçüncüsü ise mantığın dinî konulara uygulandığını göstermiştir. Burada sergilenen çaba; mantık için meşrulaştırma, dönüştürme ve pratikleştirme olarak değerlendirilebilir. İbn Hazm'daki mantığa dair bu çıktılarının bir benzeri daha sonra Gazzâlî'de görülecektir.

Ebu's-Salt, Endülüs'te mantığı felsefî ve bilimsel kaygılarla yazan ilk kişidir. Onun yazdığı *Taḳvîmü'z-zih̄n* adlı eser, daraltılmış organon tarzının da ilk örneğidir. Daraltılmışlık; kavram, önerme, kıyas ve burhân kapsayıcılığındadır. Bu eser, Aristoteles-Fârâbîci paradigmanın Endülüs'teki seküler ilk örneği sayılır. Tematik olarak *Taḳvîmü'z-zih̄n*'in en dikkat çekici ve fark yaratan noktası, önermenin döndürmesi konusunda mantık kitaplarında kabul edilen Aristoteles kurallarını kısmen geçersiz kılacak şekilde tümel olumlunun tikel olumluya döndürülmesinin kendine yapılamadığı nedeniyle yeni bir sınıflandırmaya işaret etmiş olmasıdır. Bu görüş, İslam mantık metinlerinde daha önce de daha sonra da görülmemiş gibi duruyor. Latin mantıkçıları daha sonra benzer görüşleri görmek mümkündür.⁵⁵

İbn Bâcce, Endülüs'te niteliksel açıdan sistematik felsefe ve mantık yazıcılığını başlatan ilk filozoftur.⁵⁶ Onun mantık çalışmaları, Aristoteles temelli olmak birlikte teknik ifadesiyle Fârâbî metinlerine *ta'lik* şeklindedir. Fârâbî bağlantılı bu yazım tarzı, Endülüs dünyasında Fârâbîci mantık anlayışının yerleşmesine ve sürdürülmesine öncülük etmiştir. Bu, aynı zamanda Fârâbî mantığının genişletilmesi ve derinleştirilmesi anlamında önemli bir girişimdir. İbn Bâcce'nin kategorilerin eklentilerini her bir kategoriye uygulaması, kategorilerin mantık bilimiyle ilişkisine dair izahatları, modalite konusunda ortaya koyduğu bilimsel tasnif sistemi, kıyasın tanımından hareketle bir "kıyas sistemi/bilimi"ni inşa etme girişimleri, kıyasın dördüncü şekline yönelik kuvve-sanat kategorileri yardımıyla bir çözüm oluşturması vb. konularda mantığa yönelik önemli katkıları olmuştur. Bu katkılarla hem Fârâbî mantığına yeni açılımlar getirmiş hem de daha sonraki mantıkçıların bu konulardaki görüşlerine öncülük etmiştir. Buna rağmen İbn Bâcce'nin mantığı çeşitli nedenlerle tamamlanmamış bir mantıktır. Tamamlanmamışlık, genişletilmiş organon tarzında yazmamasından değil, daraltılmış organon bağlamındaki bazı önemli konulara değinmemesinden kaynaklanmaktadır.

İbn Rüşd'ün mantık çalışmaları, Endülüs mantığının zirvesi olarak kabul edilmektedir.⁵⁷ Bu mantık, asıllara dönmenin bir projesi olarak Aristoteles mantığının Arapçada yeniden inşası demektir. Bu nedenle İbn Rüşd'ün mantık metinleri, ya Aristoteles mantık metinlerinin yorumlanması ya da süreç içinde yozlaştırıldığı gerekçesiyle onun mantık anlayışının savunusu konumundadır. Bu, tercüme veya salt bir aktarım değil, aradaki zamandan etkilenmiş, kültürel olarak kabul edilmiş ve koşullara göre yeniden yorumlanmış bir mantıktır. Hiçbir şekilde Aristoteles'e aykırılığı söz konusu olmasa da İbn Rüşd'ün modalitenin değerlendirilmesinde, şartlı önerme ve kıyasların yeniden yorumlanması gibi birçok konuda farklı sayılabilecek düşünceleri vardır. Bu, Aristoteles mantığının genişletilmesi ve derinleştirilmesi olarak okunmalıdır. İbn Rüşd'ün mantığı Aristoteles yorumlamalı olabilir, ancak Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Bâcce gibi mantıkçıların da etkilerini taşımaktadır. Fârâbî ve İbn Sînâ'yı birçok vesileyle eleştirirken onlardan etkilendiği noktalar da olmuştur.⁵⁸ Literal olarak bir atfî söz konusu olmasa da İbn Bâcce'nin etkisini modalitenin tanım ve tasnifinde, kıyas tanımının çözümlemesinde ve dördüncü şeklin doğal olmadığı gibi konularda görmek mümkündür.

55 Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, 157-160.

56 İbn Tufeyl, *Hayy bin Yakzan*, çev. Y.Ö. Özburun vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 15-16.

57 Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, 107.

58 Bk. Durusoy, "İbn Rüşd'ün Aristoteles İnşasında Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Katkıları", 283-295.

İbn Meymûn'un tek mantık eseri olan *Maḳāle fî şinâ'ati'l-mantîk*, İslam dünyasında yazılan mantık külliyyatının özellikle Fârâbî'nin mantık külliyyatının "kavramsal temelli" bir özeti konumundadır. Mantık alanında birçok özet yazılmıştır, ancak bu eserin mantık biliminin temel kavramlarını esas almak suretiyle mantığı izah eden ilk eser olduğu söylenebilir.

İbn Tumlûs, Endülüs mantığında klasik anlamda genişletilmiş organon tarzı mantık yazıcığının son halkasıdır. İbn Rüşd'ten sonra mantıkta bu geleneğinin sürdürülmesi bakımından önemlidir. Bu nedenle kimi yaklaşımlar tarafından İbn Rüşd'le mantığın bu açıdan sonlandırılması doğru değildir. O, Endülüs mantığında Gazzâlî'nin çalışmalarına atıfta bulunan tek kişidir. Buna rağmen, *el-Muḥtaşar fî'l-mantîk* adlı eseri, Gazzâlî'nin metinlerinden değil, Aristoteles-Fârâbî-İbn Rüşd metinlerinden etkiler taşımaktadır. Endülüs'te İbn Hazm'dan sonra mantığın dinî meşruiyeti konusunu önemseyen ve bunun üzerinde duran ikinci ve son kişidir. Bununla birlikte üslup, örneklem ve dinî metafiziğinin mantık üzerindeki muhtemel etkileri söz konusu edilmemiştir. İçeriksel olarak İbn Tumlûs'un şartlı önermelerden bitişik şartlılara dönük geçerli sonuçlar noktasındaki çözümlemeleri, daha önceki yaygın hataları gidermesi ve ilk olması bakımından dikkate değerdir. Burada kimi kıyaslarda klasik ön-bileşeni onaylama ve art-bileşeni onaylamama kurallarının aşılması söz konusudur. Ön-bileşen ve art-bileşen ilişkilerinin birbirini mutlak gerektirdiği örneklerde dört olası seçenekte kıyasın sonuç vermesini sağlamaktadır. Örneği "güneş" ve "gündüz" birbirini gerektirdiği için "güneş doğarsa gündüz olur" önermesinden yapılacak bir kıyasın dört geçerli sonucu olacaktır.

Endülüs'te felsefe ve mantık yazıcılığının son halkası olan İbn Seb'in'in mantık hâkimiyeti diğer mantıkçılardan uzmanlık bakımından eksik olmasa da yargı mantığını çok yüzeysel geçerek bu alanı ihmal etmesi dikkat çekicidir. O, daha çok kavram mantığına odaklanarak bu alanı derinlikli bir şekilde incelemiştir. Bu çerçevede tanım, sorular, kategoriler ve beş tümel konuları ele alınmaktadır. Bunlar, bir anlamda kavram mantığının konuları olarak da düşünülebilir. Onun mantığının bazı konularına yaklaşımının farklılığı dikkat çekicidir. Bunlar; mantığa tanım konusuyla başlaması, tanımın devamı olarak soruları detaylı incelemesi, karşı-olumda altıklık ilişkisini kabul etmesi, beş sanatın öncüllerinin Fârâbîci gelenekte sayılan dört değil de on üç olarak verilmesi ve beş tümelin dışında "şahıs" diye bir tümel ileri sürerek bunu "altı tümel" şeklinde kabul etmesidir.⁵⁹ Saydığımız bu hususlarda İbn Seb'in, diğer Endülüslü mantıkçılardan farklı davranmıştır.

Sonuç

Endülüs mantığının karakteristiğini ortaya çıkarmak, yazınsal kaynakları itibariyle yedi mantıkçının binlerce sayfalık metinlerini incelemeyi gerektiren meşakkatli ve uzun bir uğraş gerektirmektedir. Bu çalışma, daraltılmış organon bağlamında bütün Endülüs mantık metinlerini yıllara sirayet eden bir okumanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Endülüs mantığının karakteristiğini ortaya çıkarmanın çeşitli yöntemleri vardır. Biz, bunun tarihsel köklerini, bu tarihsel köklerin tematik problemlerini ve mantıkçıların özel hususiyetlerini betimlemek şeklinde bir yöntemle serimlemeyi tercih ettik.

Endülüs mantığının tarihsel arka planında Aristoteles ve Fârâbî'nin mantığı bulunmaktadır. Bu, hem tematik hem de literal olarak görülmektedir. Adı geçen Endülüs mantıkçılarının bazıları tarafından Aristoteles mantık metinleri, bazıları tarafından da Fârâbî'nin mantık metinleri tercih edilmiş olsa da nihayetinde ortaya konulan mantığın birinci öğretmeni Aristoteles, ikinci öğretmeni Fârâbî'dir. Burada sadece metin tercihindendir dolayı bir farktan bahsedilebilir. İbn Hazm, İbn Rüşd ve İbn Tumlûs açıkça Aristoteles metinlerini birincil kaynak olarak alırken; İbn Bâcce ve İbn Meymûn Fârâbî'nin metinlerini tercih etmişlerdir. Ebu's-Salt ve İbn Seb'in'in ise her iki öğretmenin metinlerini birinin ağırlığı olmaksızın tercih ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla Endülüs mantığı, kaynak olarak Bağdat'a oradan da Atina'ya uzanan ve buralarda kökenlenen bir yapı arz etmektedir. Endülüs mantığı, Doğu İslam dünyasında etkili olan İbn Sînâcı mantığa yakın bazı görüşleri savunmuş olsa da çoğunlukla ona literal

59 İslam mantık tarihinde genel lafızlar beş olarak kabul edilmiş ve beş tümel ismiyle anılmıştır. Endülüs mantığında İbn Seb'in'in "şahıs"ı ekleyerek bunları altı olarak düşünmesi, Endülüs mantık metinlerinde istisnadır. Ancak bu yaklaşımın bir benzerini daha önce İhvânı Safâ'da görmek mümkündür. Onlar da tümellere "şahıs" diye bir tümel ekleyerek sayıyı altıya çıkarmışlar. Bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri I* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 274, 279, 283.

olarak ya suskun ya da içeriksel olarak karşıt olmuştur. Bu konuda İbn Tumlûs ve İbn Rüşd'ün atıfları söz konusudur. İbn Tumlûs sadece birkaç konuda İbn Sînâ'yı ismen zikrederek olumsuzlarken; İbn Rüşd birçok konuda özel risalelerle İbn Sînâ'nın mantık görüşlerini eleştirel tarzda hedef almıştır. Diğer mantıkçılar ise görmezden gelmeyi tercih etmişlerdir. Bu nedenle Endülüs mantığı İbn Sînâ'dan uzak bir mantıktır.

Endülüs mantığının karakteristiğini sunmayı tercih ettiğimiz ikinci yol, tarihsel olarak mantıkçının konumunu ve paradigmasını belirleyen kritik konulara yönelik onların yaklaşımlarını ortaya koymak şeklinde olmuştur. Burada altı kritik konu tespit edilmiştir. Bunlar; mantığın bölümleri, kategorilerin mantıkla ilişkisi, önermenin karşı-olum sınıfları, önermenin döndürme biçimleri, modalite sınıfları ve dördüncü şekildir. Bu kritik konularda Endülüs mantığının genel bir bakış açısı ortaya çıkmakla birlikte birçok konuda genele aykırı özel perspektifler de söz konusudur. Mantığın bölümlerinde, Endülüs mantıkçılarından fiilî olarak normal altılı organon veya daraltılmış dördü organon kapsayıcılığında mantığı ele alanlar olsa da çoğunlukla teorik olarak genişletilmiş sekizli organon tarzına itirazları olmamıştır. Kategorilerin mantıkla ilişkisinde Endülüs'te İbn Rüşd gibi bazı mantıkçılar bu konuyu suskunlukla geçirseler de İbn Bâcce, İbn Tumlûs ve İbn Seb'in gibi bazı mantıkçılar da bunu bir problem olarak ele almışlardır. Buna göre kategoriler, bazı yönlerden diğer disiplinlere bazı yönlerden de mantığa konu olmaya uygundur ve kategoriler var oluş bakımından mantığın dayanak noktasıdır. Önermenin karşı-olum durumlarında genel tutum; üst-karşıt, alt-karşıt ve çelişik üçlü sisteme göre Aristoteles kuralları gereği şekillenmiştir. Burada sadece İbn Seb'in'in aykırılığı söz konusudur. O, İbn Sînâ mantığında yer alan altıklık ilişkisini de kabul etmektedir. Önermenin döndürme biçimlerinde de belirli dört standart önermenin Aristoteles kuralları kabul edilerek çıkarımlar oluşturulmuştur. Burada ise Ebu's-Salt'ın kısmi farklılığı söz konusudur. Tümel olumlu, kendine döndürülemediği için farklı bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Endülüs'te modalite tasnifinde iki yaklaşım sergilenmiştir. İbn Bâcce ve İbn Rüşd, zorunlu-mutlak-mümkün üçlemesini tercih ederken, diğer beş mantıkçı mutlakın yerine imkânsızı koymuştur. Modalitenin tasnif sisteminde adı geçen iki önemli mantıkçının dışındakilerin Aristoteles-Fârâbî yaklaşımından sapmaları söz konusudur. Kıyasın dördüncü şeklinde tüm mantıkçılar, Aristoteles-Fârâbî geleneğine uygun bir şekilde sadece üç şekil kabul ederek bunun üzerinden modların ve karma kıyasların çözümlemelerini ele almışlardır. Bunun yanında İbn Bâcce ve İbn Rüşd, dördüncü şeklin doğal olmadığını ileri sürerek bunun neden doğal olmadığını gerekçelendirmeye çalışmışlardır.

Aristoteles ve Fârâbî'yle bağlantılı kritik konularda Endülüs mantığının karakteristiğinin genel çıkarımlarını saptamaya çalıştık. Ancak her bir mantıkçıyı özelleştiren hususların ortaya çıkarılması da Endülüs mantığının resmini görmek açısından önemlidir. İbn Hazm, hem Endülüs mantığında hem de İslamî bilimlerle ilgilenenler içinde ilk mantıkçı sayılır. O, Aristoteles mantığını dinsel açıdan meşrulaştırarak mantığı dinî bir üslup ve örnekleme yeniden yazmıştır. Bu bakımdan İslam dünyasında öncüdür. Ebu's-Salt, formel anlamda Aristoteles-Fârâbî mantığını daraltılmış organon kapsamında ele alan ilk kişidir. İbn Hazm'dan farklı olarak onun mantık kaygısı, felsefî ve bilimseldir. İbn Bâcce; fizik, metafizik ve mantık kapsayıcılığı anlamında Endülüs'ün ilk filozofu ve felsefe-bilim kaygısı üzerinden sistematik kapsamlı ilk mantıkçısı sayılır. Fârâbî mantığını Endülüs'te canlandırarak devam etmesini sağlayan İbn Bâcce, mantık çalışmalarıyla daha sonra Endülüs'ün en etkili mantıkçısı olacak İbn Rüşd'ün mantığının ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. İbn Rüşd, Endülüs mantığının zirvesini teşkil edecek bir yeterlilikle mantık bilimine katkı yapmıştır. O, geçen zaman içinde Aristoteles'in mantık metinlerini yeniden yorumlayarak Arapçada mantığı yeniden yazmıştır. Ondan sonra gelen İbn Tumlûs'a kaynaklık etmesi bakımından da önemlidir. İbn Meymûn, mantığa dair yazdığı kısa metninde detaya girmeksizin mantığın tüm konularını ele almıştır. Bu eser, mantık yazımını mantık biliminin temel kavramları üzerinden yaparak, ansiklopedik sözlük tarzını ilk yansıtan çalışma olarak görülebilir. İbn Tumlûs, sekiz (*Sadru'l-Kitab* ve *Kitâbu't-Tahlil* birer kitap sayılırsa on) kitaplı genişletilmiş organon kapsamında her bir bölümü bir kitap olarak ele alan son Endülüs mantıkçısıdır. Onun kaleme adlığı mantık eseri, Aristoteles-Fârâbî-İbn Rüşd'ün metinlerinin yeniden yorumlanması konumundadır. Endülüs mantığının son ismi İbn Seb'in ise mantıkla ilgili müstakil eser kaleme almasa da iki önemli eserinde

mantık konularına yer vermiştir. Mantık uzmanlığı, zamanına göre daha aşağı olmayan İbn Seb'in, kavram mantığı yoğunluklu bir yazımı tercih etmiştir.

Kaynakça

- Ahmed, Fouad Ben. "Introduction". *Compendium on Logic (al-Muhtaşarfî al-mantîq)*. ed. Fouad Ben Ahmed. 1-31. Leiden: Brill, 2020.
- Ahsan, Abbas. "Transcending Ibn Rushd's Methods of Reasoning". *Asian Philosophy* 35/3 (July 2025), 236-268. <https://doi.org/10.1080/09552367.2024.2403816>
- Altunya, Hülya. "İbn Hazm'a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesinde Mantığın Rolü". *Milel ve Nihal Dergisi* 6/3 (Aralık 2009), 125-144.
- Aristotle. "Topics". çev. W. A. Pickard. *The Complete Works Of Aristotle I*. ed. Jonathan Barnes. Cambridge: Princeton University Press, 1995.
- Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Aristoteles. *Kategoriler*. çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Aristoteles. *Yorum Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: İmge, 2002.
- Atay, Hüseyin. "Mantıkta Kıyasın Dördüncü Şekline Dair". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI (1968), 35-74.
- Birgöl, Mehmet Fatih. *İbn Rüşd'de Burhân*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Bochensky, I. M. A *History of Formal Logic*. çev. ve ed. Ivo Thomas. Indiana: University of Notre Dame Press, 1961.
- Broadie, Alexander. *Introduction to Medieval Logic*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Chatti, Saloua. "Logical Oppositions in Arabic Logic: Avicenna and Averroes", *Around and Beyond the Square of Opposition*. ed. Jean-Yves Béziau-Dale Jacqueline. Basel: Product of Birkhauser, 2012, 21-41.
- Durusoy, Ali. "İbn Rüşd'ün Aristoteles İnşasında Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Katkıları". *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutlu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek I*. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2009, 283-295.
- Ebu's-Salt. *Taḳvîmü'z-zihni fî'l-mantîk*. Abussalt: *Rectificacion de la mente; tradato de logica*, nşr. Angel Gonzales Palencia. Kahire: 1915.
- Ece, Muhammet Nasih. "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler". *Bilimname* 37 (2019/1), 629-660.
- Ece, Muhammet Nasih. *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*. Konya: Çizgi Yayınları, 2021.
- Ece, Muhammet Nasih. *İbn Rüşd'ün Önergeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*. Konya: Çizgi Yayınları, 2018.
- el-Câbirî, Muhammed Abid. *Felsefî Mirasımız ve Biz*. çev. A. Said Aykut. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- el-Endelüsî, Said. *Tabakâtü'l-Ümem*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2014.
- Evmeş, Ahmet. "İbn Tumlûs'un Kategori Anlayışı ve Fârâbî Etkileri". *Mütefekkir* 12/23 (Haziran 2025), 160-183.
- Fârâbî. "İhşâu'l-'ulûm". *Mantığa Giriş Risâleleri*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. "Kategoriler". *Kategoriler ve Retorik*. çev. nşr. Ali Tekin. İstanbul: Klasik, 2019.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf*. çev. Ömer Türker İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Fârâbî. "Kitâbu'İsâgûcî ey el-Medhal". *Mantığa Giriş Risâleleri*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. "Kitâbu'l-Kıyâs". *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II*. thk. Refik Acem. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Kıyâs's-Sağir*. thk. Mübahat Türker-Küyel. Ankara: AKDITYK, 1990.
- Fârâbî. "Kitâbu'l- Maḳûlât". *el-mantık 'inde'l-Fârâbî I*. nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî. "Kitâbu't-Tahlîl". *el-Mantık inde Fârâbî II*, thk. Refik el-Acem. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî. *Şerhu'l-Fârâbî li kitâbi'l-Aristûtâlîs fî'l-ibâre*. ed. Wilhelm Kutsch - Stanley Marrow. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971.
- Forcada, Miquel. "İbn Bajja and the Classification of the Sciences in al-Andalus". *Arabic Sciences and Philosophy* 16 (287-307). 2006.
- Groarke, Louis F. "Is Aristotle the Forefather of Informal Logic?". *Dialogue: Canadian Philosophical Review/Revue canadienne de philosophie* 61/1 (April 2022), 139-159. <https://doi.org/10.1017/S0012217321000147>
- İbn Bâcce. "el-İrtiyâz 'alâ kitâbi'l-maḳûlât". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- İbn Bâcce. "Ğaraẓu Ebî Naşr fî İsâgûcî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ fuşûlî'l-ḥamse li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ kitâbi İsâgûcî li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ kitâbi'l-maḳûlât li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.

- İbn Bâcce. "Teâlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- İbn Ebû Usaybi'a. *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ'*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965.
- İbn Hazm. *el-Faṣl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl I*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: TYEKBY, 2017.
- İbn Hazm. *et-Taḳrîb li-haddi'l-mantıḳ ve'l-medḥal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsileti'l-fıkhıyye*. Çev. İbrahim Çapak - Yusuf Arıkenar. İstanbul: TYEKB, 2018.
- İbn Meymûn. *Delâletü'l-Hâ'irîn*. çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik, 2019.
- İbn Meymûn. "Maḳâlât fi şinâ'ati'l-mantıḳ". çev. Mübahat Türker. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3/1 (1960), 49-110.
- İbn Rüşd. "el-Ḳavl fi'l-hadd ve nakz-i mezhebeyi'l-İskender ve Ebî Naşr". *Reşâilü'l-Felsefiyye: Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. "el-Ḳavl fi'l-Ḳıyâsi'l-Hamlî ve's-Şarṭî ve nakz-i'l-Ḳıyâsi'l-İktirânî 'inde İbn Sînâ". *Reşâilü'l-Felsefiyye: Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. "el-Ḳavl fi'l-muḳaddimati'l-Vücûdiyye evi'l-Mutlaka". *Reşâilü'l-Felsefiyye: Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. "el-Ḳavl fi'l-mahmûlâtî'l-müfred ve'l-mü rekkeb ve nakz-i mavkufu İbn Sînâ". *Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. "fi lüzûm cihâtî'n-netâic li cihâtî'l-muḳaddimât ve fi ihtilâtu'l-Mutlakaṭi ma'a'z-Ḳarûriyye". *Reşâilü'l-Felsefiyye: Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. *İkinci Analitiklerin Orta Şerhi*. nşr. çev. Hacı Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- İbn Rüşd. "Nakzu mezhebi İbn Sînâ fi Aḳsi'l-ḳazâyâ". *Reşâilü'l-Felsefiyye: Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. "Nakzu mezhebi Themistius fi-mekâyî si'l-Mümkinine fi's-Şekleyni'l-Evvel ve's-Sânî". *Maḳâlât fi'l-mantıḳ ve'l-ilmî't-ṭabîi li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin Alevî. Fas: Dâru'l-Beydâ, 1983.
- İbn Rüşd. *Telḥîşu Mantıḳu Aristû Kitâbu'l-İbâre*. thk. Gerard Gihamy. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1992.
- İbn Rüşd. *Telḥîşu Mantıḳu Aristû Kitâbu'l-Ḳıyâs*. thk. Gerard Gihamy. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1992.
- İbn Rüşd. *Telḥîşu Mantıḳu Aristû Kitâbu'l-Maḳûlât*. thk. Gerard Gihamy. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1992.
- İbn Seb'in. *Büddü'l-Ârif*. thk. Şeyh Ahmet Ferid Mezîdî. Beyrut: Books Publisher, 2018.
- İbn Seb'in. *Sicilya Cevapları*. çev. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: Büyüyen Ay, 2013.
- İbn Sînâ. *en-Necât*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Kategoriler: Kitâbu's-Şifâ*, çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ. *el-Ḳıyâs: Kitâbu's-Şifâ*. thk. Said Zayed - İbrahim Medkur. Kahire: 1964.
- İbn Sînâ. *Yorum Üzerine: Kitâbu's-Şifâ*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Tufeyl. *Hayy bin Yakzan*. çev. Y.Ö. Özburun vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- İbn Tumlûs. *Compendium on Logic (al-Muḥtaşar fi al-mantıḳ)*. Ed. Fouad Ben Ahmed. Leiden: Brill, 2020.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri I*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Kayacık, Ahmet. *Endülüs'te Mantık*. Kayseri: Tez-Mer Ofset, 2012.
- Kneale, William-Kneale, Marta. *The Development of Logic*. London: Oxford at the Clarendon Press, 1962.
- Leszl, Walter. "Aristotle's Logical Works and His Conception of Logic". *Topoi-an International Review of Philosophy* 23 (January 2004), 71-100.
- Martinez-Gros, Gabriel. "İbn Hazm and Andalusian Philosophy". *Europe: Revue Littéraire Mensuelle* 1133 (Sep-Oct 2023), 73-81.
- Montada, Josef Puig. "Endülüs'te Felsefe: İbn Bâcce ve İbn Tufeyl". çev. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Özpilavcı, Ferruh. *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Palencia, Angel Gonzales. *Tarihu'l-fikri'l-Endelüsü*. çev. Huseyin Munis. Kahire: 1955.
- Patzig, Günther. "Mantık Nedir?". çev. Doğan Özlem. *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*. 55-73. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

- Sanagustin, Floreal. "İbn Rushd, Philosopher and Doctor". *Europe: Revue Littéraire Mensuelle*, 1133 (Sep-Oct 2023), 82-95.
- Saruhan, Müfit Selim. "Zahiriliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefi Meseleler". *Dini Araştırmalar* 9/25 (Haziran 2006), 159-179.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Bu makale yazılırken hiçbir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.